



## **Aholini ro'yxatga olishning xususiyatlari**

*Mirzaliyev Ulug'bek*

*Tarix fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori dotsent*

*Rajabova Hulkaroy*

*Guliston davlat pedagogika instituti*

*Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari yo'nalishi 3-bosqich talabasi*

**Annotatsiya:** *Ushbu maqolada aholini ro'yxatga olish, ro'yxatga olish usullari haqida ma'lumotlar berilgan.*

**Tayanch iboralar:** *Aholini ro'yxatga olish, yosh, tamoyillar, ijtimoiy, iqtisodiy.*

Har qanday davlatning tarixi – bu, birinchi navbatda, unda yashaydigan xalqning tarixi, aholisining soni va tarkibi, uning iqtisodiy va ijtimoiy tavsiflarida o'z ifodasini topadi. Aholi soni bo'yicha aniq va yaxlit ma'lumotlar aholini ro'yxatga olish asosida olinadi.

Aholini ro'yxatga olish yakunlariga qarab o'tmish va hozirgi davr haqida fikr va mulohazalar yuritish hamda kelajakni prognoz qilish mumkin bo'ladi.

Qator holatlarda aholini ro'yxatga olish – aholining yoshi, jinsi, milliy tarkibi, ma'lumot darajasi, nikoh holati, bandligi va boshqa tavsiflari haqida ma'lumotlar olishning yagona manbai bo'lib xizmat qiladi.

Aholini ro'yxatga olish – bu mamlakat aholisining muayyan vaqtdagi “fotosurati”ni olish imkonini beruvchi umumdavlat miqyosidagi keng ko'lamlı tadbir bo'lib, aholi to'g'risidagi ishonchli axborot manbai hisoblanadi.



### **Aholini ro'yxatga olish qachondan o'tkazila boshlangan?**

Aholini dastlabki ro'yxatga olish qadimgi Gretsiya, Vavilon, Mesopotamiya, Rim, Xitoy, Yaponiya va Misrda o'tkazilgan. Lekin, bu aholi ro'yxatlarining maqsadi aholidan soliq yig'ish, ya'ni boj olish hamda harbiy maqsad uchun aholi sonini aniqlash bo'lgan. Shuning uchun ham, bu aholi ro'yxatlarida asosan erkaklar ro'yxatga olingan. Chunki, u paytlarda erkaklarning iqtisodiy o'rni yuqori bo'lgan, soliq to'lashda faqat erkaklar, ya'ni oila boshliqlari qatnashgan.

Aholini eng birinchi rasmiy ro'yxatga olish 1790 yilda AQShda, keyinchalik 1800 yilda Shvetsiya va Finlyandiyada, 1801 yilda – Angliya, Daniya, Norvegiya va Fransiyada o'tkazilgan. Ammo, bu aholi ro'yxatlari juda oddiy shaklda hamda uzoq muddatga cho'zilgan. Masalan, birinchi AQShda aholini ro'yxatga olish ishlari 18 oy davomida olib borilgan.

XIX asrga kelib, aholini ro'yxatga olish juda kengaydi. Qator Evropa mamlakatlarida statistika tashkilotlari tuzildi. Aholini ro'yxatga olish ilmiy dasturlar asosida olib borilishi yo'lga qo'yildi. Xususan, 1870-1879 yillarda dunyoning 48 ta, 1890 yillarda esa 57 ta davlatida aholi ro'yxati o'tkazilgan. XIX asr oxirida dunyo aholisining 21 foizi ro'yxatga olingan bo'lsa, XX asr boshida 54 foiz aholi ro'yxatdan o'tkazilgan.

Ikkinchi jahon urushidan keyin, aholini ro'yxatga olish tizimi yanada takomillashtirildi. 1945-1954 yillarda – 151 ta davlatda, 1965-1974 yillarda – 179 ta davlatda aholi ro'yxati o'tkazilgan. Hozirgi paytda, dunyodagi deyarli barcha davlatlarda aholini ro'yxatga olish ishlari olib borilmoqda.

Respublikamizda demografik jarayonlarning holatini o'rganishda mamlakat hududida o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Manbalarda keltirilishicha, O'zbekiston hududida dastlabki aholi ro'yxati 1897 yilda o'tkazilgan bo'lib, ushbu ro'yxat ma'lumotlari XIX asr oxirida O'zbekistonda mavjud oilalar



soni, aholi soni, yoshi va jinsi, etnik tarkibi, tug‘ilish, o‘lim kabi demografik jarayonlar haqida tassavvur hosil qilishga yordam bergan. O‘zbekiston hududida keyinchalik 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 va 1989 yillarda aholini ro‘yxatga olish ishlari tashkil etilgan.

Xalqaro tavsiyalarga ko‘ra, aholini ro‘yxatga olish quyidagi muhim **tamoyillarga** asoslanadi:

1. Aholini ro‘yxatga olishni boshqarishning qat’iy markazlashtirilishi ushbu tadbirni muvaffaqiyatli o‘tkazishning asosiy shartlaridan biridir.
2. Aholini ro‘yxatga olishning muntazamligi. BMT tavsiyalariga ko‘ra, aholini ro‘yxatga olish 10 yilda kamida bir marotaba o‘tkazilishi belgilangan.
3. Aholini ro‘yxatga olish maxsus tayyorlangan mutaxassislar – hisobchilar tomonidan o‘tkazilishi. Mazkur tadbirni amalga oshirish uchun ko‘p miqdorda maxsus xodimlar yollanadi, ularning tarkibiga ziyolilar, talabalar ham kiritilishi mumkin.
4. Aholini ro‘yxatga olishni aniq bir muddatda o‘tkazish. Bu tadbirni amalga oshirishga odatda 10–12 kun talab etiladi. Aholini ro‘yxatga olish bir necha kun davomida o‘tkazilsa ham, ma’lumotlar aniq bir vaqtda – ko‘pincha aholini ro‘yxatga olishning birinchi kunining 0 soatdagi holati bo‘yicha qayd etiladi. Bu aholini ro‘yxatga olishning nozik vaqti, deb ham ataladi. Masalan, chaqaloq aholini ro‘yxatga olish davrida, ammo ana shu aniq muddatdan keyin tug‘ilgan bo‘lsa, u aholi ro‘yxatiga kiritilmaydi. Lekin, kimdir bu aniq nozik muddatda hayot bo‘lib, shundan keyin, ya’ni aholini ro‘yxatga olish davrida vafot etsa, u aholi ro‘yxatiga kiritiladi.
5. Aholini ro‘yxatga olishning belgilab qo‘yilgan aniq dasturining mavjudligi va tadbirni unga qat’iy rioya qilgan holda o‘tkazish. Aholini ro‘yxatga olish dasturi – ro‘yxatga olishda muayyan talablarni hisobga olgan holda, aholiga murojaat



qilinadigan savollar ro'yxatini, ma'lumotlarni qayd etish, to'plash, qayta ishlash, yakuniy ma'lumotlarni e'lon qilish tartiblarini o'z ichiga oladi.

6. Aholining to'liq qamrab olinishi. Aholini ro'yxatga olishda kimdir unutilib qoldirilishi yoki ikki marta ro'yxatga olinishi hollari uchrasa ham, mavjud aholining ro'yxatdan joy olinishini ta'minlash asosiy vazifa hisoblanadi.

7. Ma'lumotlarning maxfiyligi va shaxsiylashtirilishi. Aholini ro'yxatga olishda individual asosda har bir shaxs to'g'risidagi yakka ma'lumotlar to'planadi. Shu bilan birga, respondentlardan olingan ma'lumotlarning nomsizligi kafolatlanadi. Aholini ro'yxatga olish varaqasidan faqat natijalarni umumlashtirish uchun foydalaniladi.

8. Shaxs to'g'risidagi ma'lumotlar so'ralayotgan (respondent)ning javoblari (kichik yoshdagilar uchun – ota-onalari yoki ularning o'rnini bosadigan shaxslarning) asosida qayd qilinadi va buni hujjat bilan tasdiqlash talab etilmaydi.

Ko'pgina mamlakatlarda aholini ro'yxatga olish qonun bilan tartibga solinishi mustahkamlab qo'yilgan.

Masalan, Buyuk Britaniyada 1920 yilda Qo'shma Qirollikda aholini ro'yxatga olish qonuni qabul qilingan. Mazkur qonunda aholini ro'yxatga olishning barcha qoidalari, fuqarolar, uy xo'jaliklari, korxonalar va muassasalarning qaysi toifalari ro'yxatga olinishi, aholini ro'yxatga olishni kim o'tkazishi, so'rov varaqalari qanday bo'lishi kerakligi belgilab qo'yilgan. Bundan tashqari, aholini ro'yxatga oladigan hisobchilarni yollash qoidalari, ularning xizmat vazifalari hamda aholini ro'yxatga olish qoidalari ko'rsatilgan.

Buyuk Britaniyada har galgi aholini ro'yxatga olishdan taxminan bir yil avval bunga doir alohida qonun hujjati qabul qilinadi (bunda albatta 1920 yilgi qonun hujjatiga havola qilinadi). Bu qonunda aholini ro'yxatga olish uslubiga aniqlik kiritiladi, aholini ro'yxatga olish muddati va buning uchun ajratiladigan mablag' miqdori



belgilanadi. Buyuk Britaniyada aholini ro‘yxatga olish har o‘n yilda, odatda, apreľ oyida o‘tkaziladi. Bu sananing tanlanishi mamlakatda aholi o‘rtasida ommaviy tadbirlarning o‘tkazilishi uchun ob-havo qulay bo‘lishi bilan izohlanadi.

Mamlakatda aholini ro‘yxatga olishga jalb qilinadigan ijtimoiy xodimlarga qat’iy talablar qo‘yiladi. Ular maxsus kurslarda tayyorgarlikdan o‘tishlari shart. Bu xodimlar ro‘yxatga olish boshlanishidan uch kun avval o‘z hududlaridagi aholini so‘rov varaqasini to‘ldirish bilan tanishtirib chiqishlari talab qilinadi.

AQShda 1790 yildan buyon, har 10 yilda aholini ro‘yxatga olish o‘tkazib kelinadi. Aholini ro‘yxatga olish mamlakatning ko‘p asrlik qonunchilik asosiga tayanadi.

XVIII asrda qabul qilingan AQSh Konstitutsiyasining 1-moddasida “Vakillar palatasidagi joylar va to‘g‘ridan-to‘g‘ri soliqlar Ittifoqqa kiruvchi shtatlar bo‘yicha ularning aholisi soni asosida taqsimlanadi. Aholining amaldagi soni Qo‘shma Shtatlar Kongressi birinchi majlisidan keyin uch yil mobaynida, keyin har o‘n yilda muntazam hisoblab chiqiladi”, deb qayd etilgan.

An’anaga ko‘ra, AQShda aholini ro‘yxatga olishga muhim umumdavlat ahamiyatiga ega tadbir sifatida qaraladi, unda barcha aholining ishtirok etishi Amerika demokratiyasi amal etishining zarur sharti, deb baholanadi.

Polshada aholini ro‘yxatga olish uzoq tarixga ega. Bu erda mazkur tadbir Evropada ilk bor – 1764 yilda o‘tkazilgan.

Hozirgi paytda mamlakatda aholini ro‘yxatga olish xalqaro me‘yorlar asosida o‘tkaziladi. Har 10 yilda o‘tkaziladigan bu tadbirda aholi an’anaviy: yoshi, jinsi, ma’lumoti, ish joyi, millati, shuningdek, turarjoyi va uning maishiy asboblari bilan jihozlanishi kabi savollarga javob berishi kerak bo‘ladi. Ammo uy xo‘jaligi a‘zolari va turar joy to‘g‘risidagi savollar batafsil – savollarning 34 guruhidan iboratdir.



Polshaning 1999 yildagi Aholi ro'yxati to'g'risidagi qonuniga muvofiq, mamlakat fuqarolari ro'yxatga oluvchi hisobchini xonadoniga kiritib, uning savollariga javob berishi yoki so'rovnoma varag'ini o'zi to'ldirishi mumkin. Lekin, aholini ro'yxatga olish tartib-qoidalaridan batafsil tanish bo'lmagan fuqarolar uchun bu oson bo'lmagan, sababi aholi ro'yxatini o'tkazish yo'riqnomasi 200 varaqdan iborat bo'lgan.

Ularning Qonuniga muvofiq, Polshaning har bir fuqarosi so'rovnoma savollariga to'la va haqqoniy javob berishi shart. Ma'lumot berishdan bosh tortish uchun jarima to'lanadi, yolg'on ma'lumot berganlik uchun esa ozodlikdan mahrum etilishi ham mumkinligi belgilab qo'yilgan.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida aholini ro'yxatga olish o'tkazilmagan. Aholining soni, yosh-jins tarkibi, hududiy joylashuvi xususiyatlari va boshqa ijtimoiy-demografik holatlaridagi o'zgarishlar aholining joriy hisobi bo'yicha mavjud ma'lumotlarni qo'llashni sezilarli darajada cheklamoqda.

Aholini ro'yxatga olishga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish ishlari keng qamrovli tadbir bo'lib, ketma-ket hamda bir vaqtning o'zida tegishli tadbirlarni amalga oshirish mumkin bo'lgan bosqichlarni o'z ichiga oladi, ya'ni:

**Birinchi bosqichda (3 yilgacha bo'lgan muddat)** quyidagi ishlar amalga oshiriladi: aholini ro'yxatga olish tadbirini o'tkazishni tashkil etish, o'tkazish tamoyillari, uslubiy asoslari va moliyalashtirish manbalarini aniqlash masalalarini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar tayyorlanadi;

aholini ro'yxatga olish tadbiri dasturini, aholini ro'yxatga olishni o'tkazish, uning natijalarini olish va e'lon qilishni tashkil etish uslubiyati ishlab chiqiladi;

aholini sinov asosida ro'yxatga olish tadbiriga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazishni tashkil etish, uning natijalarini tahlil qilish ishlari olib boriladi;

har bir ro'yxatga oluvchilarni o'z hududi bo'yicha xaritalar bilan ta'minlanadi;



aholi punktlaridagi uylarning ro'yxatini tuzish va aholini ro'yxatga olish tadbirini o'tkazishning tashkiliy rejasi tuziladi;

har bir xonadon raqamlanishi va ko'chalar nomlanishini amalga oshiriladi;

zamonaviy xaritalash texnologiyalaridan foydalangan holda aholini ro'yxatga olish tadbiriga tayyorgarlik ko'rish, uning o'tkazilishini nazorat qilish, yakuniy natijalarni olish va taqdim etishning avtomatlashtirilgan tizimini yaratish orqali tadbir monitoring qilib boriladi;

aholiga aholini ro'yxatga olishning maqsadi va vazifalari axborot-tushuntirish ishlari orqali tanishtiriladi;

ro'yxatga olish varaqalari va boshqa hujjatlarni chop etilib, joylardagi mutaxassislarga etkaziladi;

ro'yxatga olish uchastkalarini bino, transport va aloqa vositalari bilan ta'minlash ishlari tashkil etiladi;

ro'yxatga olish tadbirida ishtirok etuvchi vaqtinchalik xodimlarni o'qitilib, ular zaruriy vositalar bilan ta'minlanadi.

aholini ro'yxatga olish tadbiriga tayyorgarlik ko'rish bilan bog'liq boshqa ishlar olib boriladi.

### **Ikkinchi bosqichda (10 kundan 60 kungacha bo'lgan davr)**

bevosita aholini ro'yxatga olish tadbirini o'tkazish ishlari amalga oshiriladi, ya'ni aholi to'g'risidagi ma'lumotlar yig'iladi, nazorat tekshiruvi o'tkaziladi va aholini ro'yxatga olish tadbiri materiallari qayta ishlash uchun ixtisoslashgan tuzilmalarga taqdim etiladi.

**Uchinchi bosqichda (2 yildan 3 yilgacha bo'lgan davr)** quyidagilar amalga oshiriladi:

aholini ro'yxatga olish tadbirining birlamchi materiallari ma'lumotlarni qayta ishlash bo'yicha ixtisoslashgan tuzilmalar tomonidan qabul qilib olinadi;

aholini ro'yxatga olish tadbiri materiallarini avtomatlashtirilgan tizimda qayta ishlashga tayyorlanadi;



birlamchi ma'lumotlarni kiritish, kodlashtirish, nazorat va tahrir qilish ishlari amalga oshiriladi;

aholini ro'yxatga olish bo'yicha dastlabki natijalar olinadi;

aholini ro'yxatga olish tadbiri natijalarini e'lon qilish va ularni tarqatish ishlari amalga oshiriladi.

Aholini ro'yxatga olish bo'yicha vakolatli organ – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi hisoblanib, ular quyidagi muhim vazifalarni amalga oshiradilar:

a) muhim ilmiy va oliy ta'lim muassasalari ishtirokida aholini ro'yxatga olish tadbirini o'tkazish bo'yicha ilmiy-uslubiy va qo'llanma materiallarni tayyorlaydi;

b) har bir aholi punktida aholini ro'yxatga olish ishlarini muvofiqlashtiruvchi ro'yxatga olish uchastkalari mudirlarining, davlat statistika organlari xodimlari tarkibidan supervayzerlar (nazoratchi instruktorlar)ning tayinlanishini ta'minlaydi;

c) joylardagi tuman (shahar) hokimliklari bilan birgalikda, ro'yxatga oluvchi xodimlarni o'qitishni, shuningdek, ro'yxatga olish varaqalarini sinov ko'rinishida to'ldirish bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni, keyinchalik xatoliklarni tahlil qilish va yuzaga kelgan qiyinchiliklarni tushuntirish orqali o'tkazilishini (o'qitish ishlari o'qitilayotgan xodimlarning o'rganilayotgan materialni to'g'ri o'zlashtirganliklari va ro'yxatga olish ishlariga tayyor ekanliklarini sinovdan o'tkazgandan so'ng yakunlanadi) amalga oshiradi;

d) O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi bilan birgalikda:

ro'yxatga olish natijalarini qayta ishlash bo'yicha moddiy-texnik vositalarni sotib olish, server uskunalari, ro'yxatga olish varaqalarini mashinada o'qishni ta'minlovchi skanerlar va boshqa ofis texnikalari bilan ta'minlash bo'yicha tenderlar tashkil etish va o'tkazilishini ta'minlaydi;





aholini ro'yxatga olish varaqalari ma'lumotlarini kiritish va qayta ishlash bo'yicha avtomatlashtirilgan tizim yaratadi;

aholini ro'yxatga olish tadbirlari natijalarini olish bo'yicha dasturiy vositalarni ishlab chiqadi;

e) O'zbekiston Milliy axborot agentligi, O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi, Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentliklari bilan birgalikda, aholini ro'yxatga olish tadbiri o'tkazilishi haqida aholini xabardor qilish, ro'yxatga olish tadbirlarida faol ishtirok etish bo'yicha aholi o'rtasida targ'ibot ishlarini olib borish, reklama roliklari, shiorlar chiqarish va boshqa shu kabi tadbirlarni amalga oshirish bo'yicha ishlarni muvofiqlashtiradi. Bu tadbirga nafaqat statistika organlari xodimlari, balki respublikaning boshqa davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari ham aholini ro'yxatga olish ishlarida bevosita ishtirok etadilar. Jumladan:

O'zbekiston Respublikasi Er resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bo'yicha davlat qo'mitasi aholini ro'yxatga olish tadbirini o'tkazish uchun zarur bo'lgan miqdorda kartografik materiallarning (shahar va qishloq aholi punktlarining sxematik rejasi, ma'muriy tumanlar xaritasi) tayyorlanishini ta'minlaydi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi "O'zarxiv" agentligi aholini ro'yxatga olish varaqalarini va boshqa hujjatlarni saqlash bo'yicha ishlarni muvofiqlashtiradi, shuningdek, aholini ro'yxatga olishning yig'ma hujjatlarini qayta ishlangandan so'ng doimiy saqlanishini yuritadi.

### **Aholini ro'yxatga olish tadbirida necha yoshdan boshlab ishtirok etish mumkin?**

Aholini ro'yxatga olishga yoshdan qat'iy nazar, mamlakatning barcha aholisi ishtirok etadi.

Aholini ro'yxatga olishni o'tkazish vaqtida yashash joyi (turar joyi) bo'yicha o'zi bo'lmagan fuqarolar yoki voyaga etmaganlarning ma'lumotlari uy xo'jaligining



voyaga etgan a'zosi tomonidan ma'lum qilinadi. Vasiylik va homiylikka olingan shaxslar bo'yicha ma'lumotlar ularning vasiylari yoki homiylari tomonidan ma'lum qilinadi. Ota-onalar yosh bolalar haqida ma'lumot beradilar.

Aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari “ijtimoiy himoya”, “investitsiya”, “uy-joy”, “sog'liqni saqlash”, “madaniyat”, “turizm”, “ta'lim”, “yo'l qurilishi va infratuzilma” kabi manzilli dasturlarning tayyorlanishi va amalga oshirilishida xizmat qiladi. Kelgusida aholini ro'yxatga olish natijalariga asoslanib, ushbu dasturlarni amalga oshirish natijalarini baholash, iqtisodiy prognozlash va demografik siyosatni shakllantirish mumkin. Aholini ro'yxatga olish bu Birlashgan Millatlar Tashkilotining tavsiyasi hisoblanadi. Hozirgi kungacha dunyoning ko'plab mamlakatlarida o'tkazildi. Mazkur tadbir butun dunyo aholisining umumiy, keng ko'lamli qiyofasi yaratilishiga xizmat qiladi. O'zbekistonning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish istagi zamonaviy iqtisodiyotning asosiy manbai – mamlakatning insoniy salohiyati haqida bilmasdin amalga oshirilmaydi albatta. Bizning vazifamiz mavjud resurslardan samarali foydalanish orqali kuchliroq bo'lishdir. Buning uchun aholining tarkibi, uning iqtisodiy faolligi, ta'lim darajasi haqida aniq tasavvurga ega bo'lishimiz kerak. Misol uchun, mamlakatda qancha odam borligi haqida emas, balki migrantlar qaerdan va qaerga ketayotganligini, yosh va jins tarkibi kabi ko'plab ma'lumotlarni bilishimiz kerak.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

- 1.Stat.uz
- 2.Yangi O'zbekistan.yuz.uz.
- 3Advice.uz.